

L'ASSOCIACIONISME CONTEMPORANI A LA DEMARCACIÓ DE TARRAGONA

—— Ramon Arnabat Mata, Carlos Moruno, Manel Camafort ——

Aquest article és una primera aproximació a l'associacionisme de la demarcació de Tarragona al llarg de l'època contemporània (1800-1983).

Planteja quin era el teixit associatiu del nostre territori, fent especial incís en les diverses tipologies, l'evolució de la seva articulació i el seu establiment als municipis i comarques i els condicionants de l'articulació del teixit de l'associacionisme per veure les semblances i diferències pel que fa a la seva evolució.

This article is an initial examination of the development of associations (associationism) in the province of Tarragona during the modern era (1800–1983). It looks at how this phenomenon emerged, with particular emphasis on the various types of association founded, how they evolved over time, how they became established in the municipalities and districts of Tarragona and how they were affected by various factors, all with the aim of identifying the similarities and differences among these associations in terms of their evolution.

PARAULES CLAU:
associacionisme
contemporani, sociabilitats,
província de Tarragona

KEYWORDS:
modern associationism,
sociability, province of
Tarragona

◆ Context històric i bagatge historiogràfic¹

Una de les principals característiques dels éssers humans és la sociabilitat, entesa en termes historiogràfics, com «la capacitat o aptitud [...] per relacionar-se en col·lectius més o menys estables, [així com] les formes, àmbits i manifestacions de vida col·lectiva que s'estructuren amb aquest objectiu.»² Ja des de finals del segle XIX els sociòlegs començaren a interessar-se per les sociabilitats³ i a partir de mitjans segle XX els historiadors començaran a treballar aquests aspectes en el camp de la història social.⁴ D'entre aquests, hauríem de destacar l'ascendència de l'historiador francès Maurice Agulhon qui fou el pioner en la incorporació sistemàtica de la sociabilitat a les recerques històriques els anys seixanta del segle XX i qui n'ha fet una reflexió teòrica constant.⁵

1. Ramon Arnabat Mata, Carlos Moruno i Manel Camafort són membres del grup consolidat ISOCAC, història, societat, política i cultura des de Catalunya al món. Aquest article és una síntesi dels resultats del projecte Societat digital i infraestructures socials. L'associacionisme contemporani a la demarcació de Tarragona, realitzat en el marc del conveni de col·laboració R+D+I entre la Diputació de Tarragona i la Universitat Rovira i Virgili.

2. J.L. GUEREÑA, «La sociabilidad en la España contemporánea», VILLENA i SÁNCHEZ (eds.), *Sociabilidad fin de siglo. Espacios asociativos entorno a 1898*, Cuenca, Universidad de Castilla-la Mancha, 1999, 11-43, 16. J.L. GUEREÑA, «Un ensayo empírico que se convierte en un proyecto razonado. Notas sobre la historiografía de la sociabilidad», VALÍN (ed.), *La sociabilidad en la historia contemporánea*, Vigo, Deuen de Bux, 2001, 13-29. A. MEISTER, *Associations coopératives et groupes de loisirs en milieu rural*, Paris, Les Editions de Minuit, 1957.

3. F. TÖNNIES, *Comunitat i associació*, Barcelona, Edicions 62, 1984 [1887]. M. WEBER, *L'Ètica protestant i l'esperit del capitalisme*, Barcelona, Edicions 62 i Diputació de Barcelona, 1984 [1905]. G. GURVITCH, «Analyse critique de quelques classifications des formes de la sociabilité», *Archives de philosophie du droit et de sociologie juridique*, 3-4, 1935, 43-91. G. GURVITCH, «Essai d'une classification pluraliste des formes de la sociabilité», *Annales sociologiques*, 3, 1938, 1-48. G. GURVITCH, *Las formas de la sociabilidad: ensayos de sociología*, Buenos Aires, Losada, 1941. G. GURVITCH, *La vocación actual de la Sociología. Hacia una sociología diferencial*, Mèxic, FCE, 1953 [1950].

4. E.P. THOMPSON, *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Madrid, Capitán Swing, 2012 [1963]. E. HOBBSAWM, *El mundo del trabajo. Estudios históricos sobre la formación y evolución de la clase obrera*, Barcelona, Editorial Crítica, 1987.

5. M. AGULHON, *La sociabilité méridionale. Confréries et associations en Provence orientale dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence, La Pensée Universitaire, 2 vols., 1966. M. AGULHON, «La sociabilité, la sociologie et l'histoire», *L'Arc*, 65, 1976, 76-84. M. AGULHON, *Le Cercle dans la France bourgeoise 1810-1848: étude d'une mutation de sociabilité*, Paris, Armand Colin, 1977. M. AGULHON, *Pénitents et Francs-Massons de l'ancienne Provence. Essai sur la sociabilité*

Podem identificar quatre grans àmbits de sociabilitat i associacionisme: el privat o familiar, el públic o polític-religiós, el laboral i social i el relacionat amb la cultura i l'oci.⁶ Tanmateix, tendim a dividir la sociabilitat en dos grans grups: la sociabilitat organitzada i estable, aquella que es realitza en el marc de clubs, societats, germanats; i la sociabilitat no-organitzada, la que té lloc en colles, en grups informals. La primera és la que s'identifica a la «societat civil» o «associacionisme popular»: aquell conjunt d'associacions creades pels ciutadans per solucionar els seus problemes i poder viure en millors condicions.

L'ascendència d'aquestes associacions en la vida cultural, social i política de qualsevol municipi sembla evident. Primerament per la seva relació amb l'esdevenir polític i social de l'espai; segon, per la participació de la població, no només com a socis passius, sinó com a persones actives; tercer, per la seva gran utilitat a l'hora de resoldre problemes quotidians de les persones; i quart, perquè són un espai de participació activa dels ciutadans en la presa democràtica de decisions.⁷

L'estudi de les sociabilitats va tenir cert protagonisme a Catalunya i als Països Catalans a finals del segle xx, seguint la trajectòria de resta de la Península Ibèrica i a Itàlia. Una de les característiques més singulars de la Catalunya contemporània ha estat i és la potència de la societat civil, que es vertebrava a partir d'una xarxa associativa independent de la família, del poder polític i del poder econòmic i que genera una cultura cívica. La societat civil «abraça una diversitat d'espais, actors i formes institucionals, que

méridionale, Paris, Fayard, 1984. M. AGULHON, «La sociabilitat como categoria storica», *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 1, 1992, 39-47. M. AGULHON, «Clase obrera y sociabilidad antes de 1848», *Historia Social*, 12, 1992, 141-166. M. AGULHON, *Histoire vagabonde, III. La politique en France, d'hier à aujourd'hui*, Paris, Gallimard, 1996. M. AGULHON, «¿Es la sociabilidad un objeto histórico?», M. AGULHON, *Política, imágenes, sociabilidades. De 1789 a 1989* [editado por Jordi Canal], Saragossa, Premsas de la Universidad de Zaragoza, 2016, 103-118. DDAA, «En torno a Maurice Agulhon», *Historia Social*, 29, 1997, 45-143.

6. C. PARADEISE i Y. LEMEI, *La Sociabilité*, Paris, INSEE, 1976.

7. En d'altres treballs del grup ISOCAC hem reflexionat al voltant del concepte de sociabilitat i la seva relació amb la història, per la qual cosa remetem a ells al lector interessat: R. ARNABAT i X. FERRÉ, «Sociabilitat: entre la teoria i la historiografia», DUCH, ARNABAT i FERRÉ (eds.), *Sociabilitats a la Catalunya contemporània. Temps i espais en conflicte*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015, 19-62, 13-21. ARNABAT i DUCH (eds.), *Historia de la sociabilidad contemporánea. Del asociacionismo a las redes*, València, Servei de Publicacions de la UV, 2014, 9-21. R. ARNABAT, *Asociaros y seréis Fuertes. Sociabilidades, modernizaciones y ciudadanías en España, 1860-1930*, Saragossa, Publicaciones de la Universidad de Zaragoza, 2019.

varien pel que fa al grau de formalitat, autonomia i poder.»⁸ Precisament, una de les característiques de la societat catalana al llarg de la història ha estat la seva capacitat d'autoorganització. L'associacionisme a Catalunya ha estat i és present en camps tan diversos com el polític, l'econòmic, el religiós, el cultural, el social, l'educatiu, el laboral, l'esportiu, el recreatiu, el cooperatiu, etc. Al llarg dels segles XIX i XX s'ha anat configurant un dens teixit associatiu que ha contribuït a cohesionar la societat catalana, fins al punt que, en molts períodes de la història, han estat la societat civil i la xarxa associativa, les bases en què s'ha recolzat la continuïtat política i cultural del país i s'ha fet front als intents d'anorrear-la.

L'associacionisme va començar a expandir-se a Catalunya en el procés de consolidació de les relacions socials capitalistes, d'expansió de l'agricultura comercialitzada, la industrialització i la urbanització. Cal recordar, però, que l'estat espanyol segueix un procés més aviat irregular, amb llargs períodes de restriccions de les llibertats col·lectives. El dret d'associació, per exemple, no és va reconèixer a l'estat espanyol fins la Constitució de 1869 (articles 17-19) i encara en una curta durada (1869-1873). Tanmateix, la primera llei d'Associacions, del 30 de juny de 1887 i amb una vigència discontinua, es mantindrà fins a la fi de la Guerra Civil espanyola.⁹

La primera etapa constitutiva de l'associacionisme popular contemporani (abans de 1887), li seguirà una altra de creixement numèric, tipològic i geogràfic (1887-1930) i, a aquesta, una tercera de creixement exponencial durant els anys republicans (1931-1938). Es tracta, com escriu Jean-Louis Guereña, d'una sociabilitat que, tot i la diversitat de denominacions de les associacions «ateneus i liceus, però també una mica més tard, casinos, tertúlies, reunions, societats, comitès, cercles, vetllades, circs, etc. », formen part d'un mateix moviment.¹⁰ De vegades en espais i entitats diferents i de

8. N. BOBBIO, *Gramsci y la concepción de la sociedad civil*, Barcelona, Avance, 1977. S. GINER, E. UCELAY DA-CAL i F. CARRERES, «El mite de la societat civil catalana», *Metropolis. Revista d'informació i pensament urbans*, 71, 2008, 42-87. A. GIDDENS, «L'estat i la societat civil», *La tercera via. La renovació de la socialdemocràcia*, Barcelona, Edicions 62, 1999.

9. M. ALARCÓN, *El derecho de asociación obrera en España (1839-1900)*, Madrid, Revista del Trabajo, 1975. J. M. CASTELLS, *Las asociaciones en la España contemporánea. Un estudio jurídico-administrativo (1767-1965)*, Madrid, Taurus, 1973.

10. J. L. GUEREÑA, «La sociabilidad en la España contemporánea», R. VILLENA i SÁNCHEZ (eds.), *Sociabilidad fin de siglo. Espacios asociativos entorno a 1898*, Cuenca, Universidad de Castilla-la Mancha, 1999, 11-43. R. VILLENA i A. LÓPEZ, «Espacio privado, dimensión pública: hacia una caracterización del casino en la España contemporánea», *Hispania*, LXIII/2, 214,

vegades amb pesos diversos de les dues vessants dins d'un mateix espai o una mateixa entitat. Totes les tendències polítiques van organitzar o van penetrar en les associacions de les classes populars amb l'objectiu d'estendre a aquestes, al costat de l'educació i l'oci col·lectiu, la seva cultura política. Així van actuar des dels catòlics als anarquistes, passant pels tradicionalistes, els socialistes i els republicans.¹¹

A l'actualitat l'associacionisme torna a situar-se en la centralitat ciutadana i social. Associacionisme entès com «projecte constituït a partir d'accions col·lectives realitzades per ciutadans lliures i iguals en nom del bé comú» o com «convenció per la qual diverses persones posen en comú els seus recursos, els seus coneixements o la seva activitat, amb una finalitat que és diferent, o que no és principalment, compartir els beneficis materials.»¹² Un associacionisme que està cada vegada més present en la producció, la distribució i el consum, així com en la vida quotidiana i la cultura, i que planta cara al capitalisme individualista i a l'estatisme absolutista. Tot i les odes a l'individualisme més ferotge a la societat actual, mai hi havia hagut tantes associacions voluntàries i tantes persones organitzades en elles. Si bé no hem d'oblidar la reflexió de Maurici Agulhon, quan ens diu que «sembla que estem cada vegada més associats i som cada vegada menys sociables.»¹³

L'objectiu de l'article és, més enllà de radiografiar el moviment associatiu popular a la demarcació de Tarragona i d'analitzar el seu desenvolupament territorial desigual, aportar elements que permetin entendre les interrelacions existents entre el moviment associatiu i el processos de formació de ciutadanes, de socialització política i de creixent mobilitza-

2003, 443-466. G. RUEDA, «Formas de Sociabilidad y condiciones de vida en la segunda mitad del siglo XIX», R. SÁNCHEZ MANTERO (ed.), *En torno al 98. España en el tránsito del siglo XIX al XX*, vol. I, Huelva, Universidad de Huelva- Universidad de Sevilla-AHC, 2000, 47-90. F. LUENGO, «Los marcos de la sociabilidad», A. MORALES (coord.), *Las claves de la España del siglo XX. La modernización social*, vol. 6, 2001, 367-380.

11. P. SOLÀ, *Cultura popular, educació i societat al Nord-Est Català (1887-1959)*, Girona, Universitat de Girona, 1983. P. SOLÀ, *Història de l'Associacionisme català contemporani: Barcelona i comarques de la Seua Demarcació (1874-1966)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993. P. SOLÀ, *Itineraris per la sociabilitat meridional catalana: l'Associacionisme i la cultura popular a la Demarcació de Tarragona (1868-1964)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1998.

12. J. L. LAVILLE, *Politique de l'association*, Paris, Seuil, 2010. J. L. LAVILLE, *Asociarse para el bien común*, Barcelona, Icaria, 2015. AGULHON, «¿Es la sociabilidad...», 2016.

13. AGULHON, «¿Es la sociabilidad...», 2016, 117.

ció social de les classes populars. Processos que es retroaccionen i en els quals l'associacionisme hi té un paper clau, perquè és en el món associatiu on es generen els recursos i les identitats dels col·lectius socials. En aquest període es consolida el procés, geogràficament desigual, d'implantació i d'hegemonització de les relacions socials capitalistes en l'economia i, per extensió, al conjunt de la societat catalana. Analitzarem el moviment associatiu popular i aquest procés globalment i sectorialment (de gènere, obres, culturals, polítiques i pageses), per tal d'establir relacions dialèctiques entre ells.¹⁴ El nostre estudi parteix, en part, de la *Base de dades de l'associacionisme català contemporani, 1868-1980* i una abundant bibliografia que ens permet analitzar sectorialment la sociabilitat popular formal voluntària (el món associatiu) a les comarques tarragonines. L'associacionisme voluntari és una característica de les societats contemporànies democràtiques.¹⁵ Ho assenyalava a començaments del segle XX el socialista francès Eugène Fournière quan plantejava que el perfeccionament de la vida social quotidiana venia determinat pel nombre i la diversitat de les associacions.¹⁶

Entenem que l'estudi de l'associacionisme constitueix un camp privilegiat per a l'estudi de la sociabilitat i de la història política, social i cultural del nostre país. Nosaltres ens centrem, però, en l'associacionisme popular, en aquelles associacions que es constitueixen per a fer front a les necessitats de la vida quotidiana: la cultura, l'oci, la protecció social, la salut, l'educació, la producció, la política, la distribució o el consum. I, seguint els consells de Maurice Agulhon i de Jean-Louis Guereña, enfocarem «l'estudi de les formes i dels espais de sociabilitat [...] necessàriament històricament, per grans períodes històrics concrets i àrees definides.» Es a dir, estudiarem «històricament les formes de sociabilitat, interessant-nos en la seva variació en el temps» i, naturalment, en l'espai.¹⁷

14 WEBER, *L'ètica protestant...*, 1984.

15. M. BANTON, *Antropología social de las sociedades complejas*, Madrid, Alianza, 1980.

16. E. FOURNIÈRE, *L'individu, l'association et l'État*, París, Félix Alcan Editeur, 1907, 14-15, 56 i 191-192. Veure R. CEAMANOS, *De la historia del movimiento obrero a la historia social*, Saragossa, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2004.

17. J. L. GUEREÑA, «La sociabilidad en la España contemporánea», R. VILLENA I SÁNCHEZ (eds.), *Sociabilidad fin de siglo. Espacios asociativos entorno a 1898*, Cuenca, Universidad de Castilla-la Mancha, 1999, 11-43. J. L. AGULHON, «Vers une histoire des associations», *Esprit*, 18(6), 1978, 13-18.

◆ **Classificació de les associacions i incidència al territori**

Per tal de facilitar l'estudi i la presentació dels resultats obtinguts hem agrupat les 5.132 associacions identificades en cinc grups: associacions polítiques i religioses, associacions culturals i recreatives, associacions mutuals i cooperatives, associacions sindicals i professionals i altres.

1. *Associacions polítiques i religioses.* En aquest grup i trobem reunides totes aquelles associacions de tarannà polític, això és, de grups polítics i les respectives joventuts i entitats, tant de moviments d'esquerres com de dretes. Alguns exemples seran les associacions i entitats vinculades a Esquerra Republicana de Catalunya que s'estendran arreu del territori, especialment durant la 2a República, o les delegacions i entitats de FET i de les JONS que s'articularen durant el Franquisme. En relació a les associacions religioses s'inclouen principalment germandats, congregacions i confraries.

2. *Associacions culturals i recreatives.* Aquest esdevé el grup més heterogeni, ja que l'associacionisme cultural i recreatiu és divers i força fragmentat. Dins d'aquest apartat incloem ateneus, casinos, biblioteques, centres, clubs esportius, de caçadors, corals, orfeons, cercles, penyes, etc.

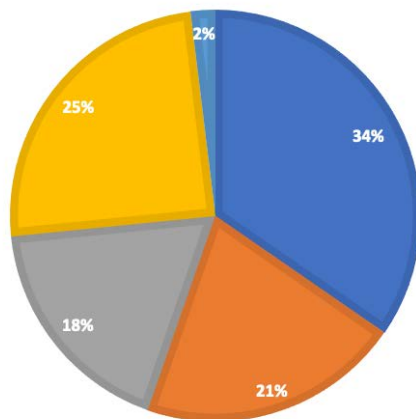
3. *Associacions mutuals i cooperatives.* Les associacions mutuals presenten una dilatada trajectòria i van ser, en línies generals, les primeres associacions establertes pels treballadors per tal d'establir fons comuns amb els que cobrir incapacitats temporals dels treballadors associats. Tot i que es generalitzaren a partir de principis del segle XX, el seu origen es remunta al segle XII. Les cooperatives són associacions autònomes constituïdes per socis per gestionar les seves necessitats, tants econòmiques, com socials i culturals a través d'una empresa o entitat centralitzada però de funcionament democràtic. A grans trets es poden diferenciar entre cooperatives de consum i de producció.

4. *Associacions sindicals i professionals.* En aquest cas, ens referim a totes aquelles associacions constituïdes per treballadors per defensar interessos comuns vinculats a la seva activitat. Degut al període estudiat, una part majoritària d'aquestes associacions són de caràcter eminentment agrícola.

5. Per últim hem agrupat aquelles *associacions que no s'esqueïen a cap dels grups* prèviament establerts a «altres», que esdevé, en tot cas, minoritari, representant únicament el 2% de les associacions registrades.

GRÀFIC 1. DIVISIÓ DE LES ASSOCIACIONS PER TIPOLOGIA

■ Polítics i religioses ■ Culturals i recreatives ■ Mutuals i cooperatives
■ Sindicals i professionals ■ Territorials i altres

Associacions polítiques i religioses

Alhora de confrontar les dades resulta evident que el número d'associacions de caire polític i religiós creades abans de la Llei d'Associacions (1887) resulta pràcticament insignificant, i el total d'associacions d'aquesta tipologia fundades entre 1800 i 1886 representa únicament el 10,5% del total. De fet, aquest percentatge resulta inferior que el de l'any 1887 (11,5%). Cal destacar que la publicació de la llei va comportar el registre de moltes associacions que ja existien prèviament, així que la xifra registrada al llarg d'aquest any pot ser enganyosa.

Les dades ens mostren com la irrupció del segle xx també va comportar un creixement exponencial de les associacions polítiques i religioses registrades. En el cas de les associacions polítiques, la vertebració de la societat de masses va comportar l'estructuració i sorgiment de nous partits polítics que anaren seus al llarg del territori. A mesura que el sistema de la Restauració s'anava debilitant, apareixia una nova política competitiva que acostumava a ser més visible en els àmbits locals que en les eleccions parlamentàries.¹⁸ A principis del segle xx les noves organitzacions polítiques

18. G. RUBÍ, «Modernizando desde abajo. La reconversión del caciquismo y la política de masas en las ciudades catalanas (1901-1923)», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, vol. 33, 2011, 187-202. G. RUBÍ I J. ARMENGOL, *Vots, electors i corrupció. Una reflexió sobre l'apatia política a Catalunya (1869-1923)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012.

van construir-se a partir de l'adhesió voluntària d'entitats locals que conservaven la seva autonomia i en què les xarxes de sociabilitat tenien un paper fonamental. Aquest fenomen queda clarament representant a la nostra base de dades, on fins a un 24,6% de totes les associacions creades durant el període 1800-1982 corresponen als anys 1906-1922. La constitució d'associacions polítiques es va veure vinculada al sorgiment i consolidació del moviment republicà. Durant la dictadura de Primo de Rivera el percentatge es redueix fins al 13,6% i ja amb l'arribada de la Segona República el número d'associacions de caràcter polític i religiós patirà un notable increment, representant els anys 1931-1935 més d'un terç (35,58%) de tot el període estudiat, amb 638 associacions. Els anys de la Guerra Civil es feren notar, ja que entre 1936 i 1938 únicament hem situat 13 associacions, que representen un 0,73% del total d'associacions polítiques i religioses registrades.

L'activitat associativa es va reactivar amb l'assoliment de la pau i la victòria nacional i durant els anys 1939-1959 es formaren 70 associacions (3,9%) que, certament, és una xifra força allunyada si la comparem amb el període de la Segona República, de clara eclosió associativa. En una societat de masses consolidada en aspectes tan diferents com l'oci o els mitjans de comunicació, a la Catalunya dels anys trenta el republicanisme catalanista s'adaptà a aquesta exigència de persones carismàtiques, ideals mobilitzadors i ús hàbil dels mitjans de comunicació. Tal com ha afirmat Enric Ucelay da Cal, s'acabà constituint una combinació molt particular de nacionalisme i de sentiments llibertaris a la política de masses del país.¹⁹

El republicanisme català, hereu d'una tradició política dilatada procedent dels demòcrates i primers republicans d'inicis del segle XIX, aconseguí consolidar a principis del segle XX una posició preeminent en l'àmbit associatiu. Una continuïtat històrica que mereixeria estudis més detallats, tot i que existeixen alguns indicis il·lustratius com la comparació entre quins territoris a Catalunya (i també al conjunt d'Espanya) tenien una forta presència republicana o carlista al segle XIX i els resultats electorals de la Segona República o fins i tot de les primeres eleccions parlamentàries de 1977.²⁰

19. E. UCELAY DA-CAL, «El pueblo contra la clase: populismo legitimador, revoluciones y sustituciones políticas en Cataluña (1936-1939)», *Ayer*, núm. 50, 2003, 143-197.

20. F. PEYROU, «A Great Family of Sovereign Men: Democratic Discourse in Nineteenth-Century Spain», *European History Quarterly*, vol. 43-2, 2013, 235-256. J. M. PONS-ALTÉS, «Prácticas y culturas políticas en medios agrarios. Cataluña occidental, 1844-1868», *Historia Social*, núm. 56, 2006, 31-51. A. DUARTE, *Història del republicanisme a Catalunya*, Vic i Lleida, Eumo Editorial i Pagès editors, 2004, 13-45.

La historiografia del moviment catòlic, tant en el que concerneix a les històries personals com a l'associacionisme, o com coneixement del teixit organitzatiu i institucional, apareix fragmentada per sectors, vinculada a l'educació popular i posterior a l'escolar. Apareix també com a projecció pastoral o apostòlica de les congregacions religioses, i en les associacions culturals, polítiques, esportives, educatives, de temps lliure, socials, i en les entitats relacionades amb el catolicisme social, en la mesura que actuen en qualitat de catòliques, quan actuen sobre la base d'una ètica i d'uns valors cristians o catòlics. L'església sosté un relat de martiro lògic i construeix el discurs antiliberal. El primer associacionisme catòlic ocupa l'espai abandonat de les confraries i gremis; la beneficència i la caritat a l'església apareixen amb força i s'installen amb naturalitat en una societat que promet serveis i no disposa de recursos. El primer liberalisme es va mostrar obert i receptiu davant l'oferta de propostes socials relacionades amb la beneficència i la caritat. Durant l'etapa isabelina cohabitaren diferents models de sociabilitat i de propostes associatives confessionals, en gran part marcades per un tint contrarevolucionari i vinculat al carlisme. En paral·lel creix també una nova sociabilitat masculina.

Ja en un nou moment de confrontació radical amb el liberalisme i la revolució (1868-1875), l'associació de catòlics, el clero secular i les noves congregacions religioses supleixen públicament a la Companyia de Jesús i les conferències de Sant Vicent de Paul. L'associacionisme catòlic revifarà davant els nous fronts de la modernitat, afavorida per la llibertat d'associació, una major llibertat d'opinió, una més gran politització de la ciutadania i un primer repunt de les universitats públiques i laiques. Persisteix un cert consens sobre el fet de que fou en el Sexenni Democràtic el moment d'inflexió de l'associacionisme confessional a Espanya, clau pel carlisme, simbòlicament rellevant pel sorgiment dels primers models educatius juvenils catòlics i com a primera formació del patró esquelètic d'un moviment catòlic en procés de gestació. L'associació de catòlics i els primers *Círculos de Obreros Católicos* preludiaren el que va acabar convertint-se en un moviment catòlic visible i tangible.

Com a conseqüència del primer assaig de mobilització, a la restauració borbònica (1875-1923) apareix un escenari parcialment conquerit pel catolicisme. En aquest context de bonança per l'Església, el moviment catòlic va tendir a ocupar tots els espais i definir-se com una proposta destinada a intervenir en tots els àmbits de la vida social, política i religiosa. A Catalunya existeixen iniciatives culturals rellevants vinculades al regionalisme

i al nacionalisme, alimentades des del catolicisme, basat en el moviment educatiu, l'excursionisme, l'esport, els mitjans de comunicació o la cultura en general. Llengua catalana i catolicisme apareixen més units que mai, perquè s'estava consolidant un moviment litúrgic, musical, cultural i religiós. Al País Basc i Catalunya es percep una influència innegable del catolicisme en l'articulació d'una alternativa burgesa, democràtica i confessional. El teixit associatiu confessional va créixer de forma exponencial durant la República, va sofrir una crisi de grans dimensions durant la guerra civil i es va consolidar durant el franquisme.

El catolicisme català durant la Segona República té moltes cares i moments certament notables des del punt de vista de la influència cultural i social, si bé el martiri a partir de 1936 va qüestionar profundament la validesa de les polítiques d'acord i de *ralliement* amb el sistema republicà.

L'acció catòlica a Catalunya que havia estat tractat per Pilar García Jordán el 1986 segueix sent objecte de revisió ara de la mà de Martínez Hoyos. Figures de les talla d'Albert Bonet i altres segueixen sent objecte d'estudi, en gran mesura pel preu que va haver de pagar a la postguerra per haver col·laborat amb el catalanisme i haver sintonitzat amb el republicanisme, i existeix un cert consens que l'integrisme apareix com a principal obstacle per la conciliació a Catalunya durant la Segona República. L'èxit de les organitzacions juvenils i d'acció a Catalunya són evidents. Entre totes aquestes organitzacions la Federació de Joves Cristians de Catalunya (FJCC) segueix sent el paradigma, en qualitat d'institució polièdrica, referent del catolicisme de masses, democràtic i connectat al moviment juvenil.

L'estudi per comarques de les associacions polítiques i religioses reflecteix dos models clarament diferenciats; aquelles comarques que experimentaren un important creixement durant els períodes 1906-1922 i 1931-1935 com per exemple el Baix Camp (95 i 95 associacions), el Baix Penedès (49 i 51), la Conca de Barberà (65 i 60), el Priorat (50 i 68), el Tarragonès (75 i 102) i l'Alt Camp (87 i 59). En canvi, trobem un altre grup de comarques que no experimentaren un creixement tant important durant els anys 1906-1922, que s'ajornà al període posterior de la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) i continuà durant la Segona República. Aquest fenomen es pot observar al Baix Ebre, amb 5 associacions constituïdes al període 1906-1922, 60 durant els anys 1923-1930 i 59 al 1931-1935. El mateix podem veure al Montsià (10, 44 i 66), a la Ribera d'Ebre (2, 44 i 40) i la Terra Alta (3, 32 i 38). Un possible hipòtesi que permeti explicar aquestes diferències és justament l'arrelament del republicanisme i la institució de la política de

masses, que podria haver arribat primerament a aquelles comarques amb ciutats importants, com Valls, Reus i Tarragona. Aquest fenomen podria haver estat més tardà a les comarques més rurals, que són les integren el segon grup on aquest creixement associatiu començà al període 1923-1930.

Segons les dades recollides, l'ordre de les comarques de major a menor número d'associacions polítiques i religioses és: Baix Camp (338), Tarragonès (279), Alt Camp (253), Conca de Barberà (173), Priorat (167), Baix Ebre (144), Montsià (139), Baix Penedès (119), Ribera d'Ebre (103) i Terra Alta (78).

Associacions culturals i recreatives

Les formes de relacions socials que configuren formes de sociabilitat són a la base de modalitats associatives. Les relacions sociabilistes constitueixen el fonament material organitzativa *abans* del capitalisme industrial i són a la base de la història dels catalans, atès que l'associacionisme que en deriva basteix un relat que integra estratègies intel·lectuals i polítiques. Les associacions esdevenen –també a nivell de capital simbòlic– un microcosmos,²¹ un reflex de la configuració de les identitats sociopolítiques d'un país a diversos nivells: local, comarcal, nacional.

Les vies d'organització de la cultura, com a reflex de les dialèctiques sociopolítiques, acaben per definir-ne una institucionalització. En el cas del moviment ateneístic que ens ocupa ens trobem amb una relació entre identitat territorial, lògiques de agrarització/desagrarització i generació d'espais de sociabilitat, segons diverses orientacions cultural-polítiques.²²

21. La microhistòria recent ha aprofundit el caràcter de plataforma de projecció –representació social i política– d'associacions –els casinos– des del vessant del capital social, és a dir, del prestigi acumulat fruit de relacions informals que s'hi formalitzaven, la finalitat de les quals era assolir estatus econòmic i polític propi de la formació de les elits. Es tractava de transformar el lleure en negoci. M. ZOZAYA, *Del ocio al negocio. Redes y capital social en el Casino de Madrid (1836-1901)*, La Catarata, Madrid, 2007.

22. M. AGULHON, «La sociabilità como categoria storica», *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 1, 1992, 39-47. M. AGULHON, «Clase obrera y sociabilidad antes de 1848», *Historia Social*, 12, 1992, 141-166. M. AGULHON, *Histoire vagabonde, III. La politique en France, d'hier à aujourd'hui*, Paris, Gallimard, 1996.

P. SOLÀ, *Itineraris per la sociabilitat meridional catalana: l'Associacionisme i la cultura popular a la Demarcació de Tarragona (1868-1964)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1998. R. ARNABAT I X. FERRÉ, «Sociabilitat: entre la teoria i la historiografia», DUCH, ARNABAT I FERRÉ (eds.), *Sociabilitats a la Catalunya contemporània. Temps i espais en conflicte*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015, 19-62.

El procés d'industrialització rural i urbana contextualitza sociològicament nuclis urbans i periurbans, generadors de lluites sociopolítiques. I condiona –no pas determina– espais de sociabilitat. Les contradiccions de classe –formació de burgesies industrials i agràries i la consolidació d'una classe subalterna entre proletària, menestral, jornalera agrària i de treball en parceria– defineixen concepcions de la realitat entorn de blocs de poder. Aquesta derivació explica sociabilitats formals i informals que tenen com a objectiu aglutinar voluntats civico-polítiques sobre la base de la socialització d'imaginariis intel·lectuals que es tradueixen en associacions que abasten diversos àmbits de la vida social: l'oci, l'esport, el cant coral, l'excursionisme. En conseqüència, els ateneus, casinos, o clubs, i centres es van constituint en un medi on els diversos registres culturals d'instrucció poden arribar a legitimar tipus d'organització política.²³ Entre 1836 i 1936 anaren irradiant tres tipologies associatives definidores de la 'infraestructura' cultural i recreativa: els ateneus, els casinos i els centres (associacions, unions, casals, cercles, fomentos, societats). Aquesta tipologia associativa –extrapolable a vies sociabilistes estatals.–²⁴

La promulgació de la Llei d'Associacions de 1887 suggereix un abans i un després pel que fa al moviment associatiu cultural i recreatiu. Entre 1800 i 1886 es constituïren a la demarcació de Tarragona un total de 211 associacions, que representa el 9,55% de totes les associacions d'aquest tarannà instituïdes entre el 1800 i el 1983. En canvi, aquesta xifra pràcticament es dobla únicament l'any 1887, amb 393 associacions (19,54%). Els ateneus –com a baula fonamental de modernitat en la configuració civil de la societat catalana contemporània– varen contribuir en la conscienciació cultural i política de les classes populars.²⁵ Sembla que, en el cas concret de les associacions culturals i recreatives, la incidència de la Llei d'Associacions fou especialment rellevant. De les 10 comarques que conformen la demarcació de Tarragona, més de la meitat (6) –Alt Camp, Baix Camp, Baix Penedès, Conca de Barberà, Priorat i Tarragonès–, presenten durant els anys 1887-1905 el període de major creixement de tot el període estudiat. D'entre la resta

23. Considerem els ateneus en l'àmbit, és clar, de la sociabilitat formal (amb estatuts i reglament).

24. J.L GUEREÑA, «La sociabilidad en la España contemporánea», VILLENA i SÁNCHEZ (eds.), *Sociabilidad fin de siglo. Espacios asociativos entorno a 1898*, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha, 1999, 11-43.

25. Segons model d'anàlisi establert per P. SOLÀ, *Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939)*. *Lateneu Enciclopèdic Popular*, Barcelona, La Magrana, 1978.

de comarques el major creixement associatiu es dona durant els anys 1906-1922 a la Ribera d'Ebre, durant el període 1923-1930 al Baix Ebre, 1931-1935 a la Terra Alta i 1939-1959 al Montsià. D'aquesta manera, i tal com hem pogut identificar a les associacions polítiques i religioses, sembla que aquelles comarques de caràcter més urbà i amb ciutats mitjanes i grans presenten característiques comunes que les diferencien de la resta de comarques de caràcter més rural.

En el conjunt de la demarcació, el període amb més associacions culturals i recreatives registrades és el 1887-1905 (26,56%), seguit de la dictadura de Primo de Ribera (16,78%), la primera meitat del Franquisme (16,30%) i la Segona República (13,90%). Així doncs, podem observar com tant la dictadura de Primo de Ribera i el primer Franquisme foren períodes de gran creixement del teixit associatiu cultural i recreatiu, superant les associacions d'aquest tarannà constituïdes durant la Segona República.

L'ordre de les comarques amb major registre d'associacions culturals i recreatives és: Baix Camp (212), Tarragonès (201), Alt Camp (125), Baix Ebre (117), Baix Penedès (82), Priorat (76), Conca de Barberà (75), Montsià (70), Ribera d'Ebre (57), Terra Alta (28).

Associacions mutuels i cooperatives

La història del moviment cooperatiu català i espanyol resulta força singular. Tot i que els seus orígens es situen durant el primer terç del segle XIX, el moviment agafa un impuls notable a partir de la creació de la secció espanyola de la AIT (1870). En el I Congrés Obrer espanyol, celebrat a Barcelona el 1870, un dels dictàmens més polèmics va ser precisament el referit a la cooperació. S'enfrontaven dues visions divergents del camí que devia emprendre el moviment obrer. Els cooperativistes, amb Josep Roca i Galès i Salvador Pagès al capdavant, socis de «La Propagadora del Trabajo» i «L'Obrera Mataronense» respectivament, defensaven que la fundació de societats cooperatives havia de constituir el nucli central de l'estratègia cap a l'emancipació obrera. Els seus detractors en canvi qualificaven les cooperatives de cascalls i optaven per la creació de sindicats com l'estratègia a seguir. En essència doncs el que es dirimia era si per assolir una transformació revolucionària de la societat era preferible la hegemonia de les cooperatives o bé dels sindicats. Finalment, tot i que el dictamen aprovat va reconèixer un cert valor a la pràctica cooperativa, sobretot en la tipologia de consum, el congrés es va decantar per l'opció sindicalista com a via única i preferent. Això va significar dècades de marginació de l'opció cooperativa

entre les dos principals ideologies revolucionàries emergents, l'anarquisme i el socialisme. Malgrat tot, el debat no desaparegué durant la Restauració borbònica i fou un dels elements diferenciadors entre el reformisme defensat pels diversos corrents republicans i el sindicalisme netament obrerista que acabà forjant la fundació de la Unió General de Treballadors (1888), de caire socialista, o, més tard, de la Confederació Nacional del Treball (1910), anarcosindicalista inspirada pels principis del sindicalisme revolucionari francès.

Més enllà del debat estratègic resolt al congrés del 1870 les cooperatives, predominantment de consum, van continuar proliferant a la pràctica i tenint defensors. La llei d'Associacions del 1887 les hi va donar un mínim marc legal per a sortir a la llum pública. Entre 1800 i 1886 es constituïren a la demarcació de Tarragona un total de 49 associacions mutuels i cooperatives (3,4%) mentre que durant l'any 1887 se'n registraren un total de 254 (17,27%). D'aquesta manera, entre 1887 i 1905 es registraren un total de 281 associacions (29,21%), esdevenint la xifra més elevada de tot el període estudiat, seguit dels anys 1906-1922 (27%) i 1939-1959 (22,1%).

Guiats per l'advocat Joan Salas Anton (1854-1931) les cooperatives es plantejaren sortir del seu aïllament i promoure la seva coordinació, assolint un cert grau de maduresa organitzativa. Així, el 1899 quaranta-vuit de les cent-deu cooperatives existents s'unien per conformar la base d'un incipient moviment cooperatiu amb la creació d'un organisme federatiu, la Cambra Regional de Cooperatives Catalano-Balear.

El cooperativisme també s'implicà en la provisió d'habitatges dignes a preus assequibles, tot i que amb tímids resultats. Diverses cooperatives van aprofitar la llei de cases barates del 1911 per construir un total de set-cents habitatges cooperatius, que s'incrementaren posteriorment amb la segona llei de cases barates del 1921. Si més no, més què per la iniciativa obrera el cooperativisme d'habitatge va ser impulsat per determinats col·lectius professionals, com ara els militars, funcionaris, periodistes, ferroviaris o arquitectes. Des dels anys de la Guerra Europea, i sobretot durant la dècada dels anys vint (gràcies al decret-llei de desembre del 1920 pel qual rebrien finançament públic) van crear cooperatives per als membres dels seus respectius sectors professionals destinades al consum i a l'habitatge.

Tanmateix la tasca fonamental portada amb èxit pel conjunt de cooperatives en aquestes dues dècades fou més discreta però transcendental: es van marcar les pautes del funcionament intern de les cooperatives i de quins havien de ser els seus objectius, a partir de la publicació dels seus propis

òrgans d'expressió i propaganda (*Revista cooperativa catalana*, 1899-1905, *El cooperador cooperatista* 1905-1915 i *Cooperatismo*, 1915-1920).

Les dades ens mostren com l'articulació del teixit mutual i cooperatiu continuà a principis del segle XX fins la dictadura de Primo de Rivera, on es produí un notable descens que continuà fins l'etapa franquista.²⁶ Durant les dues primeres dècades del segle XX se succeïren diversos Congressos Regionals de Cooperatives (1899, 1902 i 1916) i un I Congrés Nacional de Cooperatives de tot l'Estat (1913), tot i què només amb presència dels cooperativistes de València, Madrid i País Basc, a més dels catalans i dels balears. En ells es van posar en comú els obstacles al desenvolupament cooperatiu i es van exigir solucions a través d'una major implicació dels poders públics. Les demandes del cooperativisme català se centraven, de portes enfora, en reclamar reformes legislatives que permetessin l'exempció tributària de determinats impostos per a les cooperatives, ja què, a diferència del comerç privat no es constituïen amb afany de lucre²⁷. Reclamaven també la promulgació d'una llei específica de cooperatives. Tanmateix l'Estat i els poders públics a penes donarien resposta a les demandes de la Cambra Regional i no es va aconseguir aprovar una llei pròpia de cooperatives fins a la II República.

Una altra fita rellevant en la consolidació de l'associacionisme mutual i cooperatiu fou la *Llei de Bases per a cooperatives, mutualitats i sindicats agrícoles* el 17 de febrer de 1934, signada oficialment per Joan Comorera, conseller d'Economia i Agricultura, i per Lluís Companys, president de la Generalitat. Tot i això, sembla que el seu impacte va ser relativament menor degut al poc temps en el que va estar vigent, ja que fou suprimida amb la victòria franquista. Si observem les dades analitzades, durant el període 1931-1935 es registraren a la demarcació de Tarragona un total de 84 associacions mutuals i cooperatives, que representa el 8,73%. Tanmateix, la distància amb el període de major registre (1887-1905), resulta notable.

Lesclat de la Guerra Civil va plantejar nous reptes al sector de l'economia cooperativa catalana que posarien en joc la fortalesa assolida per aquest sector. Principalment l'aparició de les collectivitzacions industrials, que podia afectar a les cooperatives de producció, i la qüestió de la distribució

26. Si entre 1906 i 1922 es constituïren 260 associacions d'aquesta tipologia, la xifra va disminuir fins a 76 durant la dictadura de Primo de Rivera i tampoc es va recuperar durant la Segona República (84) ni, òbviament, durant la Guerra Civil (2).

27. Sobre l'evolució del tractament fiscal a les cooperatives vegeu: J. REVENTÓS CARNER, *El movimiento cooperativo en España*, Barcelona, Ariel, 1960, 105-113.

dels proveïments en temps de guerra, que interpellava a les de consum. En aquest últim cas, per guanyar eficiència, es produí un definitiu procés de concentració cooperativa en l'àmbit del consum. Quaranta-i-cinc cooperatives donaven lloc a la «Unió de Cooperadors de Barcelona». Així mateix les cooperatives de segon grau en mans de les cooperatives de consum es van integrar en el segell de «Productes Coop».

Mentrestant les cooperatives autònomes de treballadors es toparen amb el Decret de Collectivitzacions, qüestió que despertà intensos debats interns. La majoria decidiren mantenir la consideració jurídica de cooperativa, perquè ja es consideraven una col·lectivitat de treballadors. L'excepció foren les cooperatives rajoleres, ram on la CNT era majoritària, que sí van ser collectivitzades. La Federació de Cooperatives de Producció i Treball sumà noves incorporacions fins a comptar amb 365 entitats, tot i que moltes eren empreses patronals transformades en cooperativa com a subterfugi per evitar la seva collectivització. Això va fer que el febrer del 1938 la Generalitat il·legalitzés totes les cooperatives creades després del 19 de juliol de 1936 passant a considerar-les com a empreses collectivitzades.

La consolidació del franquisme va suposar, de facto, la desaparició del moviment cooperativista, però no la desaparició de les cooperatives i moviments mutuels. La llei de cooperació de 1942 va integrar aquestes associacions a l'entrament franquista, que hi va exercir una forta pressió per controlar el seu tarannà i als seus dirigents. En termes generals, els falangistes foren contraris al moviment cooperativista. Tot i això, la integració al sistema franquista va possibilitar la subsistència d'un cooperativisme descafeïnat que fou reglat i institucionalitzat, increment notablement el número total de cooperatives a Espanya i Catalunya, sobretot durant el primer franquisme. Aquest fenomen permet explicar que el període 1939-1959 sigui el tercer amb un major número d'associacions cooperativistes i mutuels registrades a la demarcació de Tarragona, amb 213.

La comarca amb més associacions mutuels i cooperatives registrades és el Tarragonès (190), seguida del Baix Camp (152), l'Alt Camp (127), el Priorat (112), el Baix Ebre (86), el Baix Penedès (73), el Montsià (65), la Ribera d'Ebre (58), la Conca de Barberà (53) i la Terra Alta (46).

Associacions sindicals i professionals

Situem l'origen dels moviments associatius sindicals i professionals a principis del segle XIX de la mà de la constitució del moviment liberal. Ja durant l'inici de la insurrecció contra la regència d'Espartero el 1842 a Barcelona que durà gairebé quinze dies, hi tingué un paper destacat l'Associació de Teixidors, que fou assenyalada com un dels principals instigadors de la revolta, decretant-se la seva dissolució aquell mateix any.²⁸ Posteriorment, el començament de la Dècada Moderada el 1844 va propiciar una prohibició total de les associacions obreres. La fi de la Dècada Moderada i l'inici del Bienni Progressista el 1854 van comportar una major tolerància per part de l'administració amb les associacions obreres.²⁹ A inicis d'aquella legislatura es produïren diverses vagues del sector tèxtil, concretament de la filateria. El problema fou la utilització de les màquines selfactines per filar, fet pel qual els obrers estaven en contra i provocaren diversos incendis en fàbriques. Al final s'arribà a un acord entre l'administració i els obrers, produint-se una lleugera reducció de la seva jornada laboral. Un any després la conflictivitat augmentà i s'anul·laren els acords presos anteriorment, a més de decretar-se part del capità general Juan Zapatero la prohibició de totes les associacions obreres i el control de les de socors mutu.³⁰ Amb la fi del Bienni Progressista les entitats obreres foren novament prohibides tot i que moltes seguiren funcionant en la clandestinitat de la mateixa manera que ja havia passat en períodes anteriors. Durant aquells anys de lideratge governamental per part de la Unió Liberal de O'Donnell cal destacar la permissivitat de les autoritats en la formació de societats de socors mutu de tipus obrer o la celebració del Congrés Obrer a Barcelona el 1865, després de produir-se certa obertura amb l'associacionisme obrer per part del capità general de Catalunya Domingo Dulce i Garay.

Amb l'inici del Sexenni Democràtic s'obrí de nou un període de llibertat on les entitats obreres van poder sortir de nou de la clandestinitat ja que el govern provisional va decretar la llibertat d'associació. A finals del mateix 1868 es va crear la Direcció General de les Societats Obreres amb seu a Barcelona on s'integraren la majoria d'entitats clandestines existents fins aquella època. Aquell organisme va potenciar un nou congrés d'obrers a Ca-

28. M. TUÑÓN DE LARA, *El movimiento obrero en la historia de España*, Barcelona, Laia, 1977, 46-47.

29. J. BENET I M. CASIMIR, *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progressista*, 2 vols., Curial, Barcelona, 1976.

30. M. TUÑÓN DE LARA, *El movimiento...*, 1977, 106-108.

talunya el desembre del 1868 que va comptar amb la participació de 61 societats, on s'hi definiren les línies generals e treball, la formació de comissions mixtes entre patrons i obrers per deliberar reivindicacions concretes.

L'associació de caràcter sindical més antiga que hem pogut localitzar és el Sindicat Agrícola de Montbrió del Camp (1818). Més enllà d'aquesta associació hi ha un buit fins a mitjans de segle, amb el registre oficial de la societat de fusters i tonelers a Reus. Degut a la seva naturalesa, bona part de les associacions identificades anteriors a la Llei d'Associacions (1887) estan establertes a les ciutats més importants de la demarcació, principalment Reus, Tarragona, Valls i en menor mesura Tortosa, ciutats, d'altra banda, amb una important i incipient activitat industrial. En total hem identificat 33 associacions sindicals anteriors a 1887, que representen el 2,67% del total registrat durant el període 1800-1983. Una vegada més, la Llei d'Associacions marcarà un punt d'inflexió, amb el registre de 196 associacions (12,27%) l'any 1887.

El període amb un major registre d'associacions sindicals i professionals a la demarcació de Tarragona foren les dues primeres dècades del segle xx, amb un total de 378 (30,61%). Aquest fet s'explica per l'articulació del teixit associatiu sindical de caràcter professional, que experimentà un gran impuls durant aquesta època. D'altra banda, també s'anaren creant les centrals sindicalistes UGT i CNT, que augmentaren el nombre de seccions o federacions locals que s'hi adscrivien, així com el fenomen de les «Casas de Pueblo» dependents del món socialista com a exemples d'espais de sociabilitat obrera³¹ o el Centre Autonomista de Dependents del Comerç i la Indústria (CADCI) amb els comerciants i administratius creat el 1903,³² entre d'altres. Si observem les dades per comarques, a 7 de les 10 s'identifica aquest període com el de major registre d'associacions d'aquesta naturalesa. Les que difereixen són la Conca de Barberà (1887-1905), el Montsià (1939-1959) i el Tarragonès (1931-1935). Mentre que a les dues primeres comarques la diferència no és significativa, si que resulta destacable al Tarragonès, que registrà 74 associacions durant la Segona República i únicament 48 durant el període 1906-1922, experimentant així una notable diferència respecte a la resta de comarques de la demarcació.

31. E. MORAL SANDOVAL, «Las casa del pueblo en el socialismo espanyol», R. ARNABAT I M. DUCH (coords.), *Historia de la sociabilidad contemporánea. Del asociacionismo a las redes sociales*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2014, 123-143.

32. M. LLADONOSA, *Catalanisme i moviment obrer: el CADCI entre 1903 i 1923*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988.

En relació a Catalunya, durant les primeres dues dècades del segle xx el creixement associatiu encara fou més gran, doblant-se gairebé la xifra d'entitats professionals i obreres si es compara amb l'anterior període. Al marge de coincidir amb l'expansió industrial, foren també uns anys d'una forta conflictivitat social, aguditzant-se les contradiccions de la classe treballadora. El moviment obrer, després de passar per certa etapa de descomposició en els anys finals del segle XIX degut a la divisió i fi de la I Internacional, s'anà recomponent paulatinament. L'anarquisme deixà les antigues tesis bakuninistes i apostà fortament per l'enfortiment de les societats sindicals i les agrupacions professionals, tal i com s'ha vist anteriorment.³³ D'aquesta manera, podem observar com aquestes característiques també es donaren a la demarcació tarragonina, sent el Camp de Tarragona una de les regions amb més densitat associativa d'aquestes característiques de tot el Principat.

L'inici de la dictadura de Primo de Rivera va suposar un clar retrocés en l'articulació de l'associacionisme sindical i professional. Els grans centres comarcals com el Barcelonès, el Vallès Occidental o la Catalunya Central van mantenir alts índexs associatius i, de forma més subsidiària, el Maresme. Per contra, altres territoris on s'havia disparat l'impuls associatiu van veure reduïda dràsticament la xifra d'entitats, sobretot les comarques del Camp de Tarragona i de la zona de Girona. Si observem les dades registrades, el descens sembla notable a la demarcació de Tarragona, que va passar de la constitució de 378 (30,61%) associacions durant el període 1906-1922 a únicament 92 (7,45%) durant la dictadura. La repressió fou especialment dura contra les organitzacions anarquistes i el CADCI (que fou suprimit el 1923), mentre que la UGT, permesa per les autoritats dictatorials, va augmentar progressivament la xifra d'afiliats.³⁴

La proclamació de la Segona República a partir de les eleccions municipals de l'abril del 1931 va portar una situació completament diferent a la viscuda fins llavors. En el món associatiu s'obriren noves portes, però en cap cas es va donar un procés de noves dinàmiques, sinó més aviat s'accentuaren alguns dels factors que ja s'han descrit anteriorment. A la demarcació de Tarragona es constituïren 244 (19,76%) associacions sindicals i professionals, esdevenint el segon període en importància. La Guerra Civil

33. J. TERMES, *De la Revolució de Setembre a la fi de la Guerra Civil, 1868-1939*, Barcelona, Edicions 62, 1987, 185-186.

34. J. M. HUERTAS i CLAVERIA, *Obrers a Catalunya. Manual d'història del moviment obrer 1840-1975*, Barcelona, l'Avenç, 1982, 210-221.

va suposar una nova davallada, amb només 13 associacions registrades. Ja durant el primer franquisme el sindicalisme vertical integrà i registrà bona part de les associacions sindicals, que perderen el seu tarannà en relació a la defensa dels drets sindicals i laborals. Tanmateix, a la demarcació de Tarragona es registraren durant els anys 1939-1959 225 associacions (18,22%). Com ja hem comentat, el Montsià és l'única comarca que té el seu registre més elevat en aquest període, amb 22 associacions per les 21 registrades durant els anys 1906-1922.

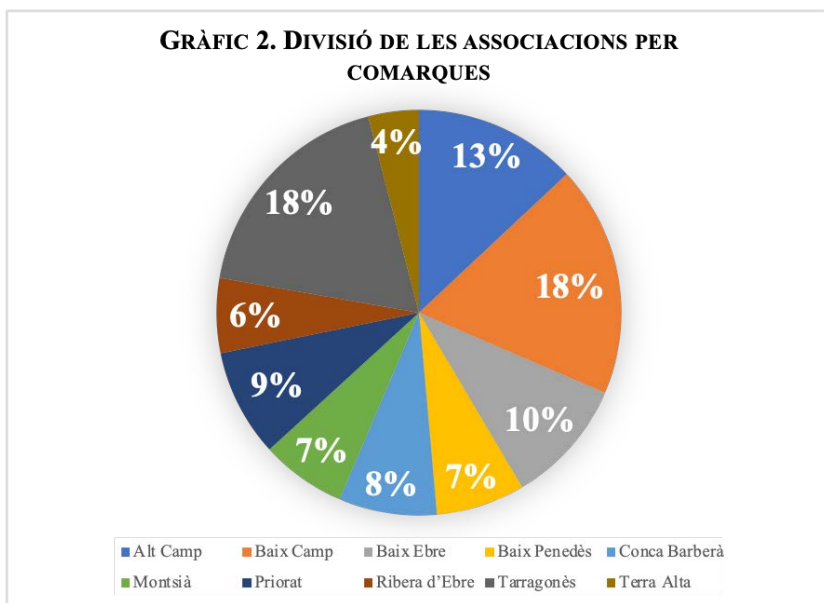
Si observem les comarques per importància en relació al total d'associacions sindicals i professionals l'ordre és el següent: Tarragonès (246), Baix Camp (229), Baix Ebre (163), Alt Camp (167), Ribera d'Ebre (76), Priorat (72), Montsià (64), Conca de Barberà (98), Baix Penedès (86) i Terra Alta (50). Una vegada més, les ciutats de Tarragona i Reus i les seves respectives comarques encapçalen la classificació.

Com ja hem comentat prèviament, hem considerat un cinquè grup on s'agrupen aquelles associacions que, per les seves característiques, no corresponen a cap dels quatre grans grups amb els que hem treballat. En total s'hi reuneixen 99 associacions. D'aquestes, 14 (14,14%) pertanyen al segle XIX, mentre que 85 (83,86%) es constituïren al llarg del segle XX. D'entre totes les comarques la que presenta un major nombre d'aquest tipus d'associacions és el Tarragonès, amb 23 (23,23%), seguida pel Priorat, amb 15 (15,15%) i el Baix Camp amb 14 (14,14%).

Els resultats obtinguts mostren com d'entre totes les associacions registrades un 35% són polítiques i religioses, un 24% sindicals i professionals, un 20% culturals i recreatives, un 19% mutuels i cooperatives i un 2% altres. Tanmateix, hem decidit dividir el període estudiat en fins a 16 subperíodes que són: 1800-1833, 1834-1840, 1841-1843, 1844-1853, 1854-1856, 1857-1867, 1868-1874, 1875-1886, 1887-1905, 1906-1922, 1923-1930, 1931-1935, 1936-1938, 1939-1959, 1960-1975 i 1976-1982.

◆ La distribució de les associacions per comarques

La recerca que presentem té per objecte d'estudi la demarcació de Tarragona, això és, les comarques de l'Alt Camp, el Baix Camp, el Baix Ebre, el Baix Penedès, la Conca de Barberà, el Montsià, el Priorat, la Ribera d'Ebre, el Tarragonès i la Terra Alta. L'índex associatiu és força dispar i destaquen, principalment, les comarques del Tarragonès i del Baix Camp, amb 956 i 963 associacions respectivament durant el període històric estudiat. Tanmateix, l'ascendència de les ciutats presents en ambdues comarques resulta evident. En el cas del Baix Camp, Reus agrupa 438 associacions (45,5%) mentre que a Tarragona se'n constituïren 523, el 54,7% en relació a tot el Tarragonès. Aquestes xifres són traslladables a altres comarques amb espais urbans importants, com per exemple l'Alt Camp, on la ciutat de Valls reuneix 300 (44,3%) associacions, pràcticament la meitat de tota la comarca. En el cas del Baix Ebre Tortosa també esdevé un espai de sociabilitat important, amb 341 associacions instituïdes que representen el 66% del total de la comarca, sent la ciutat amb el percentatge d'associacions en relació al total de la comarca de la seva comarca més elevat.

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de la BDACC.

D'altra banda, trobem un conjunt de comarques més rurals on l'associacionisme no es troba tant concentrat. Aquest seria el cas de la Conca de Barberà, on destaca la ciutat de Montblanc (83), seguida de Santa Coloma de Queralt (59) i l'Espluga de Francolí (47). Tots tres nuclis urbans concentren el 46% de les associacions de la comarca. Un cas semblant trobem al Montsià, amb tres municipis que presenten dades d'associacionisme molt properes: Amposta (55), Ulldecona (54) i Sant Carles de la Ràpita (51). En total, aquestes tres poblacions concentren el 44,5% del total d'associacions identificades a la comarca. Pel que fa al Priorat, únicament Falset (55) i Cornudella del Montsant (52) superen la cinquantena d'associacions registrades. Al Priorat li segueix la Ribera d'Ebre, on destaquen les poblacions de Tivissa (54) i ja en segon terme Móra d'Ebre (42) i Flix (40) que reuneixen el 45,5% de les associacions de la seva comarca. Per últim, la comarca amb menys associacions registrades és la Terra Alta on únicament Gandesa supera les 40 associacions constituïdes (42), que representa el 21% de la comarca. En total, les associacions presents a les capitals de comarca (1.861) representen el 36% del total, mentre que les associacions amb seu a la resta de pobles i municipi (3.271) representen el 64% del total.

Com dèiem, el protagonisme de l'espai urbà en el teixit associatiu és notable, especialment en aquelles comarques amb ciutats importants. Si estudiem la tipologia associativa a les diferents ciutats de la demarcació observem com es donen diferències importants respecte a la resta de la comarca. Per exemple, en el cas de Valls, es pot veure com la ciutat presenta una concentració d'associacions recreatives i culturals (26%) amb una incidència força superior a la resta de l'Alt Camp (13%). D'altra banda la comarca (obviant Valls) presenta un percentatge més elevat d'associacions polítiques i religioses (44%) en comparació a la capital (30%). Aquest és un fenomen que també es reproduïx a Reus i el Baix Camp, on la ciutat presenta un percentatge del 30% d'associacions culturals i recreatives (21% a la resta de la comarca) i un 22% en associacions polítiques i religioses, força dispar en relació al 45% que presenta la resta del Baix Camp. A Tarragona, l'última ciutat a destacar de la demarcació, el procés és el mateix: una major concentració d'associacions culturals (26% - 18%) a la ciutat i més rellevància de les associacions polítiques i religioses a la resta de la comarca (17% - 44%). La disparitat entre aquestes dues tipologies d'associacions pel que fa a la seva concentració a la capital o a la resta de la comarca és extensible a bona part dels territoris de la demarcació. En alguns casos la diferència és ostensible, com al Priorat, on Falset presenta un 34% d'associacions cul-

turals i recreatives, mentre que a la resta de la comarca aquest percentatge descendeix a la meitat (17%). Només hi ha una comarca on el percentatge d'associacions culturals de la resta de la comarca és superior al de la capital; la Ribera d'Ebre i Mora d'Ebre (20% i 9% respectivament).

Així doncs, en termes generals, el que podem observar és una major rellevància de les associacions polítiques i religioses a la comarca que a les principals ciutats, mentre que pel que fa a les associacions culturals i recreatives el procés és a la inversa, sent a les ciutats on es produeix una major concentració.

En relació a la resta de tipologies d'associacions no hi ha variacions importants entre les capitals i la resta de la comarca. Únicament destacaríem els cassos de Mora d'Ebre, que presenta una concentració d'associacions mutuels i cooperatives relativament inferior a la resta de la comarca (16% - 29%), o Tarragona, amb un pes important d'associacions sindicals i professionals respecte al Tarragonès (32% - 19%). També hem identificat aquest fenomen a Tortosa i el Baix Ebre (35% - 24%).

Un exercici interessant per valorar l'ascendència del teixit associatiu a cada comarca és comparar-ho amb el número d'habitants. En aquest cas podem observar com hi ha comarques que, tot i no destacar en xifres absolutes, presenten un ràtio d'habitants per associació relativament baix. Aquest és el cas de la comarca del Priorat, que passa de ser la cinquena comarca amb més associacions, a ser la que presenta el ràtio d'habitants per associació més baix, amb prop de 33 habitants per associació. Al Priorat li segueix l'Alt Camp (46,27), la Conca de Barberà (56), el Baix Penedès (58,44), el Baix Camp (80,55), el Tarragonès (82,58), la Ribera d'Ebre (89,35), la Terra Alta (89,49), el Baix Ebre (114,22) i el Montsià (117). Més enllà del Priorat, hauríem de destacar la davallada del Tarragonès, que és la segona comarca amb més associacions però cau fins la sisena posició en relació al número d'habitants per associació. Un cas semblant trobem al Baix Ebre, que tot i ser la quarta comarca de la demarcació amb major número d'associacions cau fins la novena posició si ho contrastem amb el número d'habitants.

Taula 1. Número d'associacions per comarca amb percentatges i habitants per associació

Comarca	Número d'associacions	Habitants per associació
Alt Camp	672 (12,94%)	46,27
Baix Camp	945 (18,41%)	80,55
Baix Ebre	517 (9,88%)	114,22
Baix Penedès	366 (6,88%)	58,44
Conca de Barberà	404 (7,86%)	56,04
Montsià	351 (6,88%)	117,02
Priorat	442 (9,31%)	33,48
Ribera d'Ebre	292 (5,72%)	89,35
Tarragonès	939 (18,28%)	82,58
Terra Alta	204 (3,84%)	89,49
Demarcació de Tarragona	5132 (100%)	75,34

Font: elaboració pròpia a partir de la nostra base de dades i dels censos de població i habitants històrics (1877-1991) de l'IDESCAT.

L'estudi de les dades recollides a la demarcació també ens permet identificar diverses etapes d'expansió del moviment associatiu: entre 1800 i 1886 es constituïren únicament un 3,4% del total d'associacions registrades durant el període estudiat. La major part de les associacions es concentren durant els anys 1887-1935: entre la Llei d'Associacions i el final de la Segona República hem pogut situar un total de 4.059 associacions, que representa un 68% sobre el total. Per últim hem de destacar l'etapa que conforma el Franquisme i els primers anys de la democràcia (1939-1982), quan es constituïren 855 associacions a la demarcació (26,6%).

◆ L'associacionisme a la demarcació de Tarragona.

Un primer balanç

El present article esdevé una primera aproximació a l'associacionisme de la demarcació de Tarragona al llarg de l'època contemporània (1800-1983). L'estudi planteja, a partir d'informació de caràcter quantitativa, quin era el teixit associatiu del nostre territori, fent especial incís en les diverses tipologies, l'evolució de la seva articulació i establiment per la demarcació.

Seguint la tendència de la resta de Catalunya, el número d'associacions constituïdes abans de la Llei d'Associacions de 1887 és escàs. No és fins a mitjans de segle que trobem la creació de societats relacionades amb l'activitat professional, especialment al món urbà, com Reus o Tarragona. La regularització de 1887 va comportar l'aparició dels primers registres i inicià un procés de creixement del moviment associatiu que s'allargà, en termes generals, fins la dictadura de Primo de Ribera i la Segona República. El nostre estudi ha permès identificar la proliferació d'associacions polítiques i religioses durant aquests períodes, coincidint amb la irrupció de la coneguda com societat de masses que comportà una transformació dels partits polítics i de les formes d'adreçar-se a aquesta societat canviant. La Llei d'Associacions també va suposar la proliferació de les associacions de caràcter cultural i recreatiu, que tal i com hem presentat, s'articularen en bona part durant el període 1887-1905 a la demarcació de Tarragona. En relació a altres tipus d'associacions, com les mutuels i cooperatives, hem pogut observar fenòmens poc estudiats o que poden semblar contradictoris, com el número creixent de cooperatives i societats mutuels que es crearen durant el primer Franquisme (1939-1959), amb la integració al sindicalisme vertical que va suposar, a grans trets, que es desvirtuaren bona part dels seus principis o objectius amb els que es crearen aquestes associacions prèvies al Franquisme.

Aquest treball esdevé una primera aproximació a l'evolució de l'associacionisme a la demarcació de Tarragona. La recopilació de la base de dades, amb 5.132 associacions registrades, permet plantejar, de cara al futur, un estudi de caràcter qualitatiu que permeti valorar els resultats obtinguts, així com investigar amb més profunditat els fenòmens presents en l'articulació de l'associacionisme durant l'època contemporània. Considerem que aquest era un treball previ necessari per poder abordar posteriorment els reptes als que s'enfronta el moviment associatiu en l'actualitat i poder plantejar els reptes de futur.

Catalunya, amb una llarga història associativa, també s'ha vist afectada per la reducció de les taxes d'associacionisme. Diuen que el frec a frec fa l'afecte, però cada cop ens freguem menys, en part perquè no tenim on fer-ho. I, quan no tenim contacte amb altres grups perdem la capacitat d'empatitzar-hi, i fins i tot es desactiven les àrees cerebrals que s'ocupen de la comprensió o la identificació. Aquest fenomen té conseqüències, com la deshumanització dels diferents i la proliferació dels prejudicis. Aquesta manca d'espais de sociabilitat no té el mateix efecte negatiu per als sectors populars que per als sectors més rics que troben espais privats que substitueixin els espais públics. Espais privats que, sovint funcionen com a segregadors socials. En canvi, els «bons» espais públics fomenten la cohesió social perquè tothom els utilitza i s'hi interrelacioni. Un bon espai públic, entès com espai associatiu i espai material, ens ajuda cohesionar les comunitats i les societats, ja que ens permet servir algun sentit d'identitat col·lectiva compartida o projecte comú. Determinades places públiques compleixen a la perfecció aquesta funció de coctelera de relacions socials entre persones de tota mena i condició. Els espais públics són espais on la interacció social hi té un paper especialment protagonista, són els laboratoris ciutadans. En tant que espais oberts a la participació de qualsevol per fer junts projectes que busquen millorar la vida en un lloc, creen vincles més forts que els que es donen en altres espais públics com museus o cafeteries. Avui, molts dels nostres espais públics i dels nostres palaus del poble es troben en dificultats i abandonats per la manca d'interès de l'administració pública, la prevalença del negoci front a l'oci, l'individualisme acervat, la virtualització creixent de les nostres activitats i relacions socials, ... però també ha fet molt de mal als espais públics, que per definició són intergeneracionals, la segregació funcional i generacional. Així hi ha places on els nens i les nenes no poden jugar a pilota, altres s'han convertit en terrasses privades de bars i restaurants, altres en espais per a la gent gran, o per a animals de companyia, i alguns en parc infantils.

RAMON ARNABAT MATA
CARLOS MORUNO
MANEL CAMAFORT

Universitat Rovira i Virgili

◆ Bibliografia

- THOMPSON, E. P., *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Madrid, Capitán Swing, 2012 [1963].
- HOBBSAWM, E., *El mundo del trabajo. Estudios históricos sobre la formación y evolución de la clase obrera*, Barcelona, Editorial Crítica, 1987.
- AGULHON, M., *La sociabilité méridionale. Confréries et associations en Provence orientale dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence, La Pensée Universitaire, 2 vols., 1966.
- AGULHON, M., «La sociabilité, la sociologie et l'histoire», *L'Arc*, 65, 1976, 76-84.
- AGULHON, M., *Le Cercle dans la France bourgeoise 1810-1848: étude d'une mutation de sociabilité*, Paris, Armand Colin, 1977.
- AGULHON, M., *Pénitents et Francs-Massons de l'ancienne Provence. Essai sur la sociabilité méridionale*, Paris, Fayard, 1984.
- AGULHON, M., «La sociabilità como categoria storica», *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 1, 1992, 39-47.
- AGULHON, M., «Clase obrera y sociabilidad antes de 1848», *Historia Social*, 12, 1992, 141-166.
- AGULHON, M., *Histoire vagabonde, III. La politique en France, d'hier à aujourd'hui*, Paris, Gallimard, 1996.
- AGULHON, M., «¿Es la sociabilidad un objeto histórico?», dins de M. AGULHON, *Política, imágenes, sociabilidades. De 1789 a 1989* [editat per Jordi Canal], Saragossa, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2016, 103-118.
- ALARCÓN, M., *El derecho de asociación obrera en España (1839-1900)*, Madrid, Revista del Trabajo, 1975.
- ARNABAT, R. i X. FERRÉ, «Sociabilitat: entre la teoria i la historiografia», dins de DUCH, ARNABAT i FERRÉ (eds.), *Sociabilitats a la Catalunya contemporània. Temps i espais en conflicte*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015, 19-62, 13-21.
- ARNABAT, R. i M. DUCH (eds.), *Historia de la sociabilidad contemporánea. Del asociacionismo a las redes*, València, Servei de Publicacions de la UV, 2014, 9-21.
- ARNABAT, R., *Asociaros y seréis Fuertes. Sociabilidades, modernizaciones y ciudadanías en España, 1860-1930*, Saragossa, Publicaciones de la Universidad de Zaragoza, 2019.
- BANTON, M., *Antropología social de las sociedades complejas*, Madrid, Alianza, 1980.
- BENET, J., i M. CASIMIR, *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progressista*, 2 vols., Curial, Barcelona, 1976.
- BOBBIO, N., *Gramsci y la concepción de la sociedad civil*, Barcelona, Avance, 1977.
- CASTELLS, J. M., *Las asociaciones en la España contemporánea. Un estudio jurídico-administrativo (1767-1965)*, Madrid, Taurus, 1973.

- DIVERSOS AUTORS, «En torno a Maurice Agulhon», *Historia Social*, 29, 1997, 45-143.
- DUARTE, A., *Història del republicanisme a Catalunya*, Vic i Lleida, Eumo Editorial i Pagès editors, 2004.
- FOURNIÈRE, E., *L'individu, l'association et l'État*, París, Félix Alcan Editeur, 1907, 14-15, 56 i 191-192. Dins de R. CEAMANOS, *De la historia del movimiento obrero a la historia social*, Saragossa, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2004.
- GINER, S., E. UCELAY DA-CAL I F. CARRERES, «El mite de la societat civil catalana», *Metropolis. Revista d'informació i pensament urbans*, 71, 2008, 42-87.
- GIDDENS, A., «L'estat i la societat civil», *La tercera via. La renovació de la socialdemocràcia*, Barcelona, Edicions 62, 1999.
- GUEREÑA, J.L., «La sociabilidad en la España contemporánea», dins de VILLENA i SÁNCHEZ (eds.), *Sociabilidad fin de siglo. Espacios asociativos entorno a 1898*, Cuenca, Universidad de Castilla-la Mancha, 1999, 11-43, 16.
- GUEREÑA, J.L., «Un ensayo empírico que se convierte en un proyecto razonado. Notas sobre la historiografía de la sociabilidad», dins de VALÍN (ed.), *La sociabilidad en la historia contemporánea*, Vigo, Deuen de Bux, 2001, 13-29.
- GURVITCH, G., «Analyse critique de quelques classifications des formes de la sociabilité», *Archives de philosophie du droit et de sociologie juridique*, 3-4, 1935, 43-91.
- GURVITCH, G., «Essai d'une classification pluraliste des formes de la sociabilité», *Annales sociologiques*, 3, 1938, 1-48.
- GURVITCH, G., *Las formas de la sociabilidad: ensayos de sociología*, Buenos Aires, Losada, 1941.
- GURVITCH, G., *La vocación actual de la Sociología. Hacia una sociología diferencial*, Mèxic, FCE, 1953 [1950].
- HUERTAS I CLAVERIA, J. M., *Obrers a Catalunya. Manual d'història del moviment obrer 1840-1975*, Barcelona, l'Avenç, 1982, 210-221.
- LLADONOSA, M., *Catalanisme i moviment obrer: el CADCI entre 1903 i 1923*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988.
- LUENGO, F., «Los marcos de la sociabilidad», dins de A. MORALES (coord.), *Las claves de la España del siglo XX. La modernización social*, vol. 6, 2001, 367-380
- MEISTER, A., *Associations coopératives et groupes de loisirs en milieu rural*, París, Les Editions de Minuit, 1957.
- MORAL SANDOVAL, E., «Las casa del pueblo en el socialismo espanyol», dins de R. ARNABAT I M. DUCH (coords.), *Historia de la sociabilidad contemporánea. Del asociacionismo a las redes sociales*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2014, 123-143.
- PARADEISE, C. i Y. LEMEI, *La Sociabilité*, París, INSEE, 1976.

- PEYROU, F., «A Great Family of Sovereign Men: Democratic Discourse in Nineteenth-Century Spain», *European History Quarterly*, vol. 43-2, 2013, 235-256.
- PONS-ALTÉS, J. M., «Prácticas y culturas políticas en medios agrarios. Cataluña occidental, 1844-1868», *Historia Social*, núm. 56, 2006, 31-51.
- REVENTÓS CARNER, J., *El movimiento cooperativo en España*, Barcelona, Ariel, 1960, 105-113.
- RUBÍ, G., «Modernizando desde abajo. La reconversión del caciquismo y la política de masas en las ciudades catalanas (1901-1923)», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, vol. 33, 2011, 187-202.
- RUBÍ, G., I. J. ARMENGOL, *Vots, electors i corrupció. Una reflexió sobre l'apatia política a Catalunya (1869-1923)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012.
- RUEDA, G., «Formas de Sociabilidad y condiciones de vida en la segunda mitad del siglo XIX», dins de R. SÁNCHEZ MANTERO (ed.), *En torno al 98. España en el tránsito del siglo XIX al XX*, vol. I, Huelva, Universidad de Huelva- Universidad de Sevilla-AHC, 2000, 47-90.
- SOLÀ, P., *Cultura popular, educació i societat al Nord-Est Català (1887-1959)*, Girona, Universitat de Girona, 1983.
- SOLÀ, P., *Història de l'Associacionisme català contemporani: Barcelona i comarques de la Seva Demarcació (1874-1966)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993.
- SOLÀ, P., *Itineraris per la sociabilitat meridional catalana: l'Associacionisme i la cultura popular a la Demarcació de Tarragona (1868-1964)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1998.
- SOLÀ, P., *Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939). L'ateneu Enciclopèdic Popular*, Barcelona, La Magrana, 1978.
- TERMES, J., *De la Revolució de Setembre a la fi de la Guerra Civil, 1868-1939*, Barcelona, Edicions 62, 1987, 185-186.
- TÖNNIES, F., *Comunitat i associació*, Barcelona, Edicions 62, 1984 [1887].
- TUÑÓN DE LARA, M., *El movimiento obrero en la historia de España*, Barcelona, Laia, 1977, 46-47.
- UCELAY DA-CAL, E., «El pueblo contra la clase: populismo legitimador, revoluciones y sustituciones políticas en Cataluña (1936-1939)», *Ayer*, núm. 50, 2003, 143-197.
- VILLENA, R. i A. LÓPEZ, «Espacio privado, dimensión pública: hacia una caracterización del casino en la España contemporánea», *Hispania*, LXIII/2, 214, 2003, 443-466.
- WEBER, M., *L'Ètica protestant i l'esperit del capitalisme*, Barcelona, Edicions 62 i Diputació de Barcelona, 1984 [1905].
- ZOZAYA, M., *Del ocio al negocio. Redes y capital social en el Casino de Madrid (1836-1901)* La Catarata, Madrid, 2007.